
Zamki na Mazowszu: historia, stan zachowania i wykorzystania

Marek Jakubiak

STRESZCZENIE

Geneza wznoszenia zamków na ziemiach polskich sięga swymi korzeniami okresu XII-XIV wieku. Poszczególne władcy i książęta likwidowali dotychczasowe drewniano-ziemne bądź kamienne warownie, budując ceglane rezydencje - zamki, które miały pełnić liczne funkcje, nie tylko obronne. W artykule dokonano przeglądu najważniejszych zamków powstałych na Mazowszu z inicjatywy książęcej linii Piastów mazowieckich. Przybliżono fakty związane z genezą, funkcją i znaczeniem poszczególnych siedzib książęcych, a także zmianami, jakie zachodziły w ciągu stuleci. Przedstawiono krótki rys historyczny Zamku Ujazdowskiego i Zamku Królewskiego w Warszawie oraz zamków w Płocku, Ciechanowie, Czersku, Sochaczewie, Liwie i Radomiu. Omówiona została rola tych rezydencji zarówno w przeszłości, jak i obecnie.

Geneza siedzib książęcych na Mazowszu – grody

Początki budownictwa grodowego w średniowiecznej Polsce są nierozdzielnie związane z kwestią obronności. Pierwsi władcy-księżęta chcąc zapewnić społeczeństwu należyte warunki egzystencji zaczęli wznosić grody, których integralną część stanowiła drewniano-ziemna warownia. Z przeprowadzonych badań archeologicznych wynika, że najwięcej założeń architektonicznych tego typu powstało w okresie X-XIII wieku.

Mazowsze nie należało wprawdzie do regionów o znacznej liczbie grodów, niemniej warto zaznaczyć, że to właśnie na jego terenie znajdowała się najstarsza siedziba władcy „doby romańskiej” – Płock. Gród ten został wzniesiony na przełomie X i XI wieku na Wzgórzu Tumskim. Do jego infrastruktury (uformowanej ostatecznie po pożarze w drugiej połowie XI wieku) zaliczano czworokątną budowlę graniczącą z wieżą oraz trójkonchowy Kościół [Galicka i in. 1994, s. 164]. W podobnym czasie z inicjatywy książąt mazowieckich powstał rezydencjonalno-obronny gród w Czersku wewnątrz którego oprócz siedziby książęcej znajdowały się liczne zrębowe i jednoprzestrzenne domostwa [Kunkel 2006, s. 112].

Sochaczew, Błonie, Jazdów to tylko wybrane przykłady grodów wznoszonych przez książąt mazowieckich. Cechą wspólną, łączącą wymienione siedziby książęce, był charakter drewniano-ziemny, a także obwarowania z licznymi umocnieniami. Warto także dodać, że Mazowsze było jedną z niewielu dzielnic, w której system zabudowy drewniano-ziemnej powiązany niejednokrotnie z rolą kasztelanii utrzymał się przez większą część epoki średniowiecza [Galicka, 1994, s. 403].

Na przełomie XIII i XIV wieku rozpoczął się proces przekształcania grodów w rezydencje murowane – zamki. Jednym z czynników, który wywarł wpływ na decyzję książąt o dokonaniu tak doniosłej zmiany była coraz mniejsza zdolność obronna grodów- warowni wobec

wzrastającej liczby najazdów litewskich i tatarskich i coraz doskonalszej technice wojennej [Kunkel 2005, s. 116]. Czynnikiem nie mniej znaczącym była coraz większa rola funkcji reprezentacyjnej władców w relacjach dyplomatycznych z innymi krajami. Poniżej przedstawię pokrótce historię zamków, które odegrały najważniejszą rolę w dziejach Mazowsza, ich stan obecny i pełnione współcześnie funkcje.

Książęce i królewskie zamki Mazowsza

Geneza budownictwa o charakterze zamkowym na Mazowszu była nierozzerwalnie związana z sytuacją geopolityczną regionu. W czasie rozbiegania dzielnicowego Mazowsze pozostawało nieco na uboczu ważniejszych wydarzeń. Zwierzchnictwo Kazimierza Wielkiego nad tą dzielnicą zostało zaakceptowane przez książąt mazowieckich dopiero w 1351 roku, co przyczyniło się do rozwoju budownictwa obronno-reprezentacyjnego później niż w pozostałych dzielnicach [Krassowski 1990, s. 294]. Spośród około 500 zamków, które w okresie XIV-XVII wieku zostały wybudowane w Polsce, na Mazowszu powstało jedynie kilkanaście [Pawlikowska-Piechotka 2008, s. 29-30]. Do najważniejszych siedzib książąt mazowieckich są zaliczane Warszawa, Płock, Czersk, Sochaczew, Liw, Ciechanów, Wyszogród. Wymienione rezydencje pełniły różne funkcje. Były też przebudowywane w zależności od obowiązujących trendów architektonicznych. Zniszczone podczas potopu szwedzkiego i II wojny światowej zostały częściowo odbudowane w okresie między XVIII-XX wieku.

Jednym z głównych centrów polityczno-społecznych średniowiecznego Mazowsza była Warszawa. Na jej obszarze zostały wzniesione 2 zamki - Ujazdowski oraz Królewski. Starszym z nich był Ujazdowski, zbudowany jako gród drewniano-ziemny już w XII wieku. Ze względu na zmiany militarnych w XIV wieku został przekształcony w zamek murowany. W 1548 roku jego przebudowę dokonała królowa Bona, jednak cech rezydencji królewskiej Zamek Ujazdowski nabrał dopiero za panowania Zygmunta III Wazy, który w 1624 roku rozpoczął gruntowną modernizację obiektu, nadając mu nową formę architektoniczną. Oprócz bryły zamku w skład rezydencji wchodziły: dziedziniec, ogród z pawilonami, folwark oraz zwierzyniec. Charakterystycznym punktem układu był nowo wzniesiony, dwukondygnacyjny budynek o charakterze mieszkalno-reprezentacyjnym oraz 2 skrzydła zamku: północne i wschodnie [Putkowska 1991, s. 58]. Podczas potopu szwedzkiego Zamek Ujazdowski uległ zniszczeniu. Zadanie przywrócenia dawnej świetności zamku powierzył w 1766 roku król Stanisław August Poniatowski znanemu architektowi Dominikowi Merliniemu [Pawlikowska-Piechotka 2008, s. 120]. Po odbudowie, od 1789 roku budynek był przeznaczony na koszary Gwardii Pieszej Litewskiej a od XIX wieku funkcjonował w nim szpital. Spalony w czasie II wojny światowej został w 1973 roku zrekonstruowany i obecnie mieści się w nim Centrum Sztuki Współczesnej [Marcinek 2002, s. 96].

Historycznie najważniejszym ośrodkiem politycznym na Mazowszu był Zamek Królewski. Przez kolejne 2 stulecia od wybudowania w początkach XIV wieku stanowił dziedziczną własność książąt mazowieckich. Sześciu kolejnych władców Mazowsza przyczyniło się do zmian w jego strukturze architektonicznej. Zapoczątkował ją książę Siemowit III Starszy,

z którego inicjatywy w 1350 roku dokonano powiększenia grodu drewniano-ziemnego o wieżę zwaną Grodzką. Istotną zmianą w założeniu architektonicznym zamku była dobudowa w XV wieku z polecenia księcia Janusza I Starszego Domu Wielkiego (*Cuius Maior*). Miał on charakter dwukondygnacyjny. Na pierwszym piętrze znajdowały się sale reprezentacyjne, natomiast drugie piętro było przeznaczone na komnaty mieszkalne dla księcia [Kunkel 2005, s. 84]. Zmiany zainicjowane po przejęciu przez królów polskich sprawiły, iż Zamek Królewski stał się głównym centrum administracyjnym Polski. W tym kontekście na szczególną uwagę zasługują rozwiązania architektoniczne wprowadzone w okresie rządów dynastii Wazów. Przeniesienie w 1596 roku na mocy decyzji Zygmunta III Wazy stolicy Polski z Krakowa do Warszawy zmieniło diametralnie funkcję Zamku Królewskiego, który odtąd miał stać się oficjalną siedzibą władcy. W związku z tym według projektu Giovanniego Trevano dokonano rozbudowy rezydencji, dołączając do istniejącej formy trzy trójkondygnacyjne skrzydła oraz Wieżę Zegarową, a także modernizując apartamenty królewskie. Następca Zygmunta III, jego syn Władysław IV skoncentrował się na unowocześnieniu wnętrza i likwidacji pozostałości z drewnianej zabudowy [Putkowska 1991, s. 52-55]. Od XVI wieku, aż do 1772 roku odbywały się tu posiedzenia Sejmu i Senatu. Po podpisaniu

Ryc. 1. Stan obecny zamku w Płocku



Fot. Marek Jakubiak

traktatu rozbiorowego, aż do 1830 roku w Zamku Królewskim odbywały się posiedzenia ważnych organów administracyjnych, m.in. Sejmu Królestwa Kongresowego. Zniszczony w czasie II wojny światowej, został odbudowany w latach 1971-1988 [Rogiński 1990, s. 118-119]. Obecnie w Zamku Królewskim są organizowane liczne wystawy dotyczące historii, kultury i sztuki oraz sympozja naukowe.

W dziejach rodu Piastów mazowieckich istotną rolę odgrywał także Płock. W XIV wieku z inicjatywy króla Kazimierza Wielkiego został wzniesiony zamek ceglany w stylu gotyckim. Zamek służył książętom za siedzibę do końca XV wieku. Później został przejęty przez opactwo Benedyktynów, którzy mieszkali w nim do 1781 roku. W okresie rozbiorów, z polecenia władz pruskich, dokonano częściowego wyburzenia zamku. W ocalałych zabudowaniach mieściło się seminarium duchowne. Podjęta w latach 1901-1903 próba rekonstrukcji nie była udana i dawny układ przestrzenny zamku nie przetrwał do dnia dzisiejszego [Kajzer, Kołodziejski i Salm 2001, s. 386-390]. Zachowały się jedynie wieże oraz fragment muru obwodowego wraz z odrestaurowanym domem książęcym – *Ryc. 1* – [Sypek i Sypek 2002, s. 40]. Do niedawna mieściło się tu Muzeum Mazowieckie z ekspozycją zbiorów sztuki secesyjnej, obecnie zamek przeszedł w posiadanie kurii biskupa płockiego i jest niedostępny dla zwiedzających [www.zamkipolskie.com/plock/plock.html, dostęp: 15 lipca 2011 roku].

W okresie sprawowania władzy na Mazowszu przez książąt powstał także zamek rezydencjonalno-obronny w Czersku. W początkach średniowiecza miał charakter drewniano-ziemnej twierdzy. W 1388 roku Janusz I Starszy podjął decyzję o rozpoczęciu budowy zamku murowanego. Po śmierci ostatniego potomka książąt mazowieckich zamek stał się własnością królów polskich i był często przebudowywany. Jedną z istotniejszych ingerencji w założenie architektoniczne wprowadzoną przed najazdem Szwedów była przebudowa wieży zachodniej, polegająca na powiększeniu jej wnętrza o nadbudowę z jednookienną salą wysoką. Jako dach położono nad nią kopułę. [Zagrodzki 1996, s. 37]. Od początku XVII wieku aż do najazdu szwedzkiego był wykorzystywany jako siedziba starostów, po czym został wysadzony przez Szwedów w powietrze. Nieudaną próbę jego odbudowy podjęto na przełomie XIX i XX wieku [Kajzer, Kołodziejski i Salm 2001, s. 140-143]. Do dzisiaj zachowały się fragmenty murów obronnych, wieża bramna oraz 3 baszty, które stanowią atrakcję turystyczną (*Ryc. 2*). Na jednej z baszt istnieje możliwość zarezerwowania noclegu. Współcześnie na zamku w Czersku odbywają się liczne imprezy kulturalno-oświatowe m.in. doroczny Turniej Rycerski na Dworze Konrada Mazowieckiego (ostatnio miał miejsce w dniach 30 kwietnia – 1 maja 2011 roku), Europejskie Dni Dziedzictwa, czy Żywe Lekcje Historii w Zamku w Czersku [www.zamekczersk.pl, dostęp: 15 lipca 2011 roku]. Zarząd nad zamkiem czerskim sprawuje Ośrodek Kultury w Górze Kalwarii, który odpowiada za jego konserwację i utrzymanie ciągłości jego statusu, jako dziedzictwa kulturowego książąt mazowieckich.

Funkcję grodu-strażnicy na pograniczu Mazowsza i Prus pełniła siedziba książąt mazowieckich w Ciechanowie. Najstarszym dokumentem świadczącym o jego istnieniu jest Dokument Mogileński z 1155 roku. Przeprowadzone w latach 1986-1988 badania dowodzą, iż budowa zamku ceglanoego została zainicjowana przez Janusza I około 1420 roku, a ukończona w 1429 roku. W 1467 zamek w Ciechanowie spalił się, wkrótce jednak podjęto jego od-

Ryc. 2. Zamek w Czersku – stan obecny



Fot. Marek Jakubiak

budowę. Od 1526 roku zamek ciechanowski był własnością królowej Bony, zyskując na znaczeniu politycznym [Marcinek 2002, s. 15]. Podczas najazdu szwedzkiego w 1657 roku został zrujnowany. W ocalałej części, złożonej z fragmentów murów obronnych, dwóch wież i tzw. przyziemia domu mieszkalnego mieści się obecnie Muzeum [Herz 2000, s. 132]. W 2005 roku z inicjatywy Muzeum Szlachty Mazowieckiej został rozpisany konkurs na projekt rewitalizacji obiektu. Jego pierwsza wersja, przygotowana przez zespół architektów pod kierunkiem dr. inż. arch. Marka Kleczkowskiego, została zaprezentowana w 2006 roku, zyskując początkowo aprobatę Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków (została wycofana w 2007 roku). Po licznych sporach z Generalnym Konserwatorem Zabytków, Gdańskim Towarzystwem Opieki nad Zabytkami i innymi organizacjami w 2010 roku muzeum podpisało umowę z władzami województwa mazowieckiego na finansowanie pierwszego etapu rewitalizacji zamku według dotychczasowego projektu. Zakończenie prac planowane jest na listopad 2011 roku [<http://zamek-ciechanow.pl/kalendarium.html>, dostęp: 15 lipca 2011 roku].

Nie wszystkie zamki książąt mazowieckich stawały się ich siedzibami. Niektóre z nich wykorzystywano tylko dla celów administracyjnych - pełniły funkcję siedzib starostów, bądź kasztelanów. Jednym z przykładów jest zamek w Sochaczewie. Wybudowany w 1355 roku

jako zamek-warownia od 1467 roku służył kolejnym starostom. Zniszczony w czasie potopu szwedzkiego, mimo prób rekonstrukcji nie przetrwał w całości do naszych czasów - zwiedzać można jedynie jego ruiny otoczone fosą oraz wzgórze zamkowe [Sypek i Sypek 2002, s. 113]. W 2006 roku, z inicjatywy władz miasta, wykonane zostały prace konserwatorskie i budowlane. Zamek sochaczewski został wówczas wyposażony w oświetlenie iluminacyjne, które włączane wieczorem uatrakcyjnia zwiedzanie [Łukasz Popowski, www.zamkipolskie.com/sochaczew/Sochaczew.html, dostęp: 15 lipca 2011 roku].

Kolejny przykład to zamek w Liwie. Ukończony w 1429 roku został szybko przeznaczony na siedzibę starostów przez fundatora, księcia Janusza I Starszego. Podobnie jak w Ciechanowie zamek w Liwie został zniszczony w okresie potopu szwedzkiego. W latach 1957-1961 podjęto prace rekonstrukcyjne i obecnie można zwiedzać zarówno wieżę bramną, jak i fragmenty tzw. kurtyn zamkowych [Sypek i Sypek 2002, s. 54-55]. Na zamku w Liwie znajduje się także Muzeum-Zbrojownia w którym organizowane są liczne wystawy i wernisaże. W ostatnich miesiącach odbyły się m.in.: wernisaż wystawy malarstwa i rysunku pt. *Pejzaże* (otwarcie 2 czerwca 2011 roku), wystawa pt. *Czas i rzeka- dolina Liwca u schyłku starożytności* (otwarcie 9 czerwca 2011 roku). Niewątpliwą atrakcją są doroczne turnieje rycerskie o pierścień księżnej Anny, a także festyny archeologiczne. Obecnie działalność edukacyjno-turystyczna i konserwacja zamku są finansowane ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego [www.liw-zamek.pl, dostęp: 15 lipca 2011 roku].

Niektóre z zamków na Mazowszu zostały wzniesione przez polskich monarchów bezpośrednio po zorganizowaniu osadnictwa na danym terenie. Przykładem jest zamek w Radomiu, który po zbudowaniu około 1400 roku przeznaczono na siedzibę dla radomskich kasztelanów i starostów. Zniszczony w 1655 roku został częściowo odbudowany przez ówczesnego starostę radomskiego - Stanisława Podkańskiego. W okresie zaborów fragmenty zamku władze austriackie przeznaczyły na Archiwum Akt Grodzkich [Rogiński 1990, s. 85], dzisiaj znajduje się tu plebania.

Znaczenie zamków mazowieckich

Funkcje zamków książęcych i królewskich cechowała w przeszłości znaczna różnorodność. W dużej mierze status tego typu budowli był uzależniony od pozycji władcy w danym regionie, w poszczególnych okresach historycznych zamki bądź zyskiwały, bądź też traciły na swym znaczeniu. W odniesieniu do Mazowsza warto zwrócić uwagę na fakt, że większość z funkcji zamków wynikała z powszechnie przyjętych założeń architektonicznych dla tego typu budowli. Do najważniejszych zaliczano z pewnością funkcje obronne. Niejednokrotnie do fortyfikacji dobudowywano wieżę pełniącą rolę więzienia i punktu obserwacyjnego. Uniwersalna dla zamku była także funkcja reprezentacyjna – każdy z nich posiadał oprócz apartamentów prywatnych dla władcy salę, w której władca mógł przyjmować oficjalnych gości [Rogiński 1990, s. 21].

Wpływ na sposób wykorzystania przestrzeni zamkowej miała pozycja społeczna właściciela. Jeżeli zamek znajdował się na ważnym szlaku handlowym, wówczas jego funkcja jako

centrum polityczno-społecznego była znacząca. Analogiczna sytuacja występowała wówczas, gdy zamek był przeznaczony np. na siedzibę starosty, bądź kasztelana. Największą rangę miały zamki przejmowane przez polskich królów. Proces ten miał miejsce na przełomie XVI i XVII wieku [Marcinek 2002, s. 15].

Historyczne i polityczne uwarunkowania doprowadziły do niepowetowanych strat – większość zamków jest częściowo bądź całkowicie w ruinie. Najważniejsze z nich zostały zrekonstruowane w oparciu o opisy i szczątkowe plany architektoniczne. Niezależnie od stanu zachowania dominuje jednak funkcja muzealna, mająca niewątpliwe walory edukacyjne. Malownicze ruiny mają także niepowtarzalne znaczenie w krajobrazie Mazowsza, zarówno w sensie atrakcji turystycznej, jak i wartości archeologicznej. Prowadzone na ich terenie badania przynoszą coraz to nowsze odkrycia, wzbogacające naszą wiedzę historyczną. W czasach dzisiejszych istotne jest również to, żeby pamięć o dawnej świetności zamku przetrwała i była kultywowana, np. poprzez organizowanie zwiedzania bądź innych form kulturalno-oświatowych, służących utrwalaniu wiedzy o okresie rządów królów i książąt w Polsce.

Podsumowanie

W historii Mazowsza zamki książęce i królewskie odegrały przypisaną im rolę ośrodków władzy nie tylko lokalnej ale i ogólnopolskiej. Wiele wydarzeń, które się w nich rozegrały, miało wielki wpływ na losy kraju. Wydarzenia historyczne - najazdy, wojny, zabory - doprowadziły w większości przypadków do zrujnowania zamków Mazowsza. Straty architektoniczne i dokumentacyjne utrudniają współczesnym historykom dokonanie pełnej oceny roli tych obiektów. Część z nich (np. Zamek Królewski, Zamek Ujazdowski) została odbudowana i pełni dziś rolę muzealno-wystawienniczą. Część natomiast stanowi atrakcję turystyczną.

Literatura:

- Galicka I., 1994, *Dzieje Mazowsza do 1526 r. Praca zbiorowa*, Warszawa.
- Herz L., 2000, *Mazowsze*, Warszawa.
- Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., 2001, *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa.
- Krassowski W., 1990, *Dzieje architektury i budownictwa na ziemiach Polski*, t. 2, Warszawa.
- Kunkel R., 2006, *Architektura gotycka na Mazowszu*, Warszawa.
- Kunkel R., 2005, *Fascynujące budowle w Polsce*, Chorzów.
- Marcinek R., 2002, *Polska. Dwory, zamki, pałace*, Kraków.
- Pawlikowska-Piechootka A., 2008, *Funkcje turystyczne zabytkowych rezydencji na Mazowszu*, Warszawa.

Putkowska J., 1991, *Architektura Warszawy XVII w*, Warszawa.

Rogiński R., 1990, *Zamki i twierdze w Polsce. Historia i legendy*, Warszawa.

Sypek R., Sypek A., 2002, *Zamki i warownie ziemi mazowieckiej*, Warszawa.

Zagrodzki T., 1996, *Czersk. Zamek i miasto historyczne*, Warszawa.

Strony internetowe:

<http://zamek-ciechanow.pl/kalendarium.html>, dostęp 15 lipca 2011 roku.

www.liw-zamek.pl, dostęp 15 lipca 2011 roku.

www.zamekczersk.pl, dostęp 15 lipca 2011 roku.

www.zamki.polskie.com/sochaczew/Sochaczew.html, dostęp 15 lipca 2011 roku.

www.zamki.polskie.com/plock/plock.html, dostęp 15 lipca 2011 roku.

ABSTRACT

The genesis of raising castles on the Polish territory has its roots in the 12th-14th centuries. Individual sovereigns and princes were demolishing the then-existing wood and earthen or stone forts, building brick residences - castles, which were to perform numerous functions, not just the defensive one. This article reviews the most important castles in the Mazovia region, built on the initiative of the princely line of the Mazovian Piasts. Origins, function and meaning of the princely residences are presented, as well as the changes, which occurred over the centuries. A brief historical sketch about Ujazdowski Castle and the Royal Castle in Warsaw, as well as castles in Płock, Ciechanów, Czersk, Sochaczew, Liw and Radom are presented. The role of these residences, both in the past and present, is discussed.
